

Kwartaalblad
over
bijbelvertalen
16e jaargang
december 1997

Met *Andere* Woorden

In memoriam
Jan J. van Capelleveen

pagina 3
ds. W. van Galen

De exegese van Michelangelo en Rembrandt

Over christelijke kunst
pagina 5
Jan J. van Capelleveen

Tussen of op de cherubim?

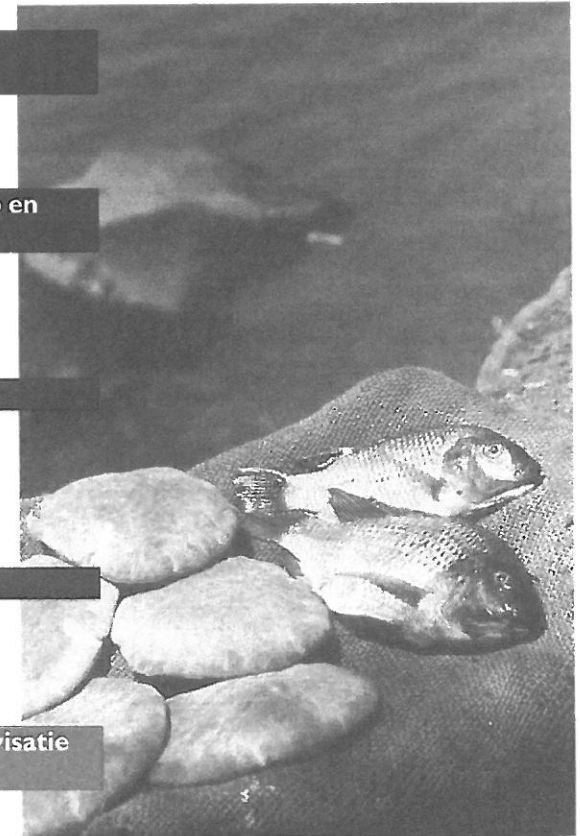
Exegetische beslissingen in
bijbelvertalen
pagina 13
A.W.G. Jaakke

Het komende oordeel

Tegeninstantie of argument?
pagina 23
ds. J. Boersma

**Een tekstimmanente improvisatie
over Johannes 6**

pagina 29
prof.dr. N. Tromp

Met *Andere* Woorden

Kwartaalblad over bijbelvertalen

16e jaargang nr. 4, december 1997

Uitgave:

Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
Zijlweg 198, 2015 CK Haarlem
Tel (023) 514 61 46 Fax (023) 534 20 95

E-mail: info@bijbelgenootschap.nl

Internetsite: www.bijbelgenootschap.nl

In samenwerking met:

Vlaams Bijbelgenootschap
H. d'Ydewallestraat 61, 8730 Beernem, België
Tel (0)50-791022.

E-mail: vl.bijbelgenootschap@tornado.be

Met *Andere* Woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen en doorgeven van de bijbel.

Redactie:

A.W.G. Jaakke, dr. K.A. van der Jagt, dr. L. van Kampen, dr. L.J. de Regt en
mw.drs. J. de Zeeuw.

Redactiesecretariaat:

Nederlands Bijbelgenootschap, mw. M.G. Kronemeijer,
Tel (023) 514 61 76.

Beeldredactie:

mw. A.E. Haverman

Vormgeving:

mw. I. Pieper / Tineke Wieringa BNO, Haren (basis-layout)

Druk:

Grafisch Bedrijf Papyrus bv, Diemen

Adreswijzigingen aanbrengen op de adresband van dit nummer en deze retour zenden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Giften voor het werk van het Nederlands Bijbelgenootschap in binnen- en buitenland, en bijdragen ter bestrijding van de kosten van dit blad kunnen gestort worden op giro 30 04 82 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem, onder vermelding van 'gift Met *Andere* Woorden'.

Voorbehoud:

De redactie wijst erop dat de mening die uit de artikelen spreekt niet overeen hoeft te komen met de mening van de redactie.

ISSN 0168-1869

Van de redactie

In dit decembernummer van *Met *Andere* Woorden* treft de lezer artikelen aan die gaan over hemelse en aardse onderwerpen, alle vanuit de vraag wat de bijbeltekst betekent en hoe we die betekenis het best in een vertaling kunnen weergeven.

De openingsartikelen memoreren het overlijden van Jan J. van Capelleveen. Hij was een van de initiatiefnemers van het tijdschrift dat u nu in handen houdt. Een initiatief dat indertijd onder andere werd ingegeven door het naderende verschijnen van de *Groot Nieuws Bijbel* en door de wens de achtergronden van het bijbelvertaalwerk voor een brede kring belangstellenden kenbaar te maken. Dat ook Van Capelleveen zelf regelmatig met deze vraag bezig was, blijkt uit zijn laatste pennenvrucht voor ons blad: een beschouwing over enkele schilderijen en hun relatie tot de tekst van de bijbel. Treffend zijn zijn observaties over de motieven die kunstenaars konden hebben voor hun werk met bijbelse onderwerpen.

Getroffen door een raadselachtig detail leidt bijbelvertaler Jaakke ons langs vertaalmogelijkheden en overwegingen bij de vraag of God op of tussen cherubim is. Hier blijkt dat een vertaler zowel oog moet hebben voor de kleine subtiele details als voor de verbanden waarin die details zich bevinden, en niet te snel het eigen beeld van een beschreven situatie moet laten heersen over de linguïstische gegevens.

Vanuit eenzelfde soort optiek komt ds. Boersma tot een afweging van de vraag hoe in Prediker 11:9 precies de verbanden tussen de zinsdelen liggen, een essentiële vraag bij het vertaalwerk.

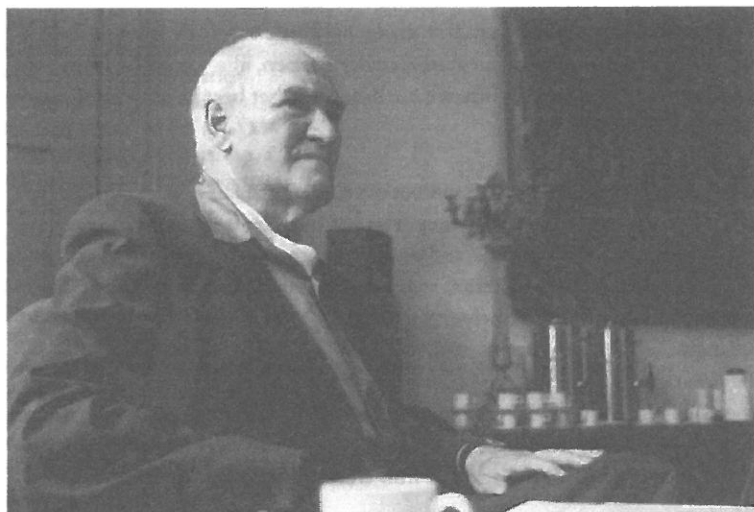
In een nauwkeurige leesexercitie van Johannes 6 laat prof. Tromp ons diepten en hoogten in deze tekst zien, naar aanleiding van de vraag over een enkel woordje. Het woord blijkt cruciaal in de leeswijze van het geheel van de tekst, zoals natuurlijk ook andersom het tekstgeheel de betekenis van dat woord bepaalt.

Verder in dit nummer weer informatie over andere zaken die met het bijbelwerk te maken hebben: boekuitgaven, een CD ROM en een heel Jaar met de Bijbel, van herfst volgend jaar tot bijna aan het einde van de eeuw — of begint de nieuwe eeuw van de wereldtijdrekening in het jaar 2001?

Foto omslag:

Illustratie bij
Johannes 6:1-12,
de spijziging van
de vijfduizend.

Foto: B.A.S./Garo
Nalbandian

Jan J. van Capelleveen 1926 - 1997

Baanbrekend kerkjournalist, bevlogen publicist en chroniqueur van het bijbelwerk.

Foto: NBG/Sandra Haverman

In memoriam

Jan J. van Capelleveen

Op 7 september 1997 overleed op zeventigjarige leeftijd in zijn woonplaats Den Haag Jan Jonas van Capelleveen.

Jan J. van Capelleveen was een baanbrekend kerkjournalist, een bevlogen publicist op missionair gebied en een chroniqueur van het bijbelwerk. Van maart 1970 tot zijn pensionering per 1 november 1991 was hij in dienst van het Nederlands Bijbelgenootschap. Dit dienstverband combineerde hij met een deeltijdfunctie bij de zending van de Gereformeerde Kerken. Creatief wist hij de dwarsverbindingen tussen beide functies optimaal te benutten. Binnen het bijbelgenootschap stelde hij de wereldwijde zendingsagenda aan de orde. En binnen de zendingsorganen was hij een even warm pleitbezorger voor het voluit aanvaarden van het bijbelwerk binnen het denkraam van ZWO (zending, werelddiaconaat en ontwikkelingssamenwerking). Hij gaf mede gestalte aan die goede relatie door zijn werk voor de Nederlandse Zendingsraad, door zijn bijdragen aan de Mondiale Werkplaats en door zijn betrokkenheid bij Audiovisie.

Jan J. schuwde in zijn journalistieke werk de grote visies niet. Zijn laatste boek, *Het Woord gaat zijn weg*, gaf blijk van zijn vermogen en zijn wil om verbanden te ontdekken. Juist zijn gedreven visie leverde verrassende doorblikjes op en een overzicht in de breedte. Dit boek markeert de laatste jaren van zijn leven.

Jan van Capelleveen werkte en leefde vanuit het heilige besef dat hij een rol mocht en moest spelen bij de communicatie van het evangelie. Hij was geraakt door het Woord Gods. Het geloof dat God Zijn Woord met kracht doorgeeft heeft zijn werk bepaald. En in Gods hand geven we Jan van Capelleveen vol vertrouwen over.

Wim van Galen,
plv. algemeen secretaris Nederlands Bijbelgenootschap

Simeon met het kindeke Jezus.

Schilderij van Rembrandt.

Illustratie uit: Rembrandt Bijbel, uitgegeven door Scheltema & Holkema te Amsterdam, 1906-1910.

Foto: NBG/Sandra Haverman

De exegese van Michelangelo en van Rembrandt

Jan J. van Capelleveen († 7 september 1997)

Als een zware zuidwester joeg de beeldenstorm in 1566 vanuit Vlaanderen over ons land: Honschote en Armentières (10 augustus); Yperen (15 augustus); Oudenaarde (18 augustus); Antwerpen (20 augustus); Gent en 's-Hertogenbosch (22 augustus); Delft (24 augustus); dan Leiden, Amsterdam, Utrecht, vervolgens Leeuwarden (6 september); en eindelijk Groningen (18 september). In kerk na kerk werd kitsch en kunst van de wanden gerukt en kapotgeslagen, werden kunstig beschilderde panelen, die nu een plaats in de grootste musea gehad zouden hebben, vernietigd. Hoe kon een dergelijk oproer zo spontaan en zo onverwacht losbreken? De geschiedenis leert dat zoiets alleen mogelijk is als een bevolking dermate is getart dat stoppen doorslaan. Dat was het geval. Granvelle, de kwade genius van de Spaanse koning Filips II (1527-1598) was dan wel net ontslagen, maar daarmee was de situatie niet verbeterd.

De spanning ten top

Willem van Oranje (1533-1584) had gevraagd om een herorganisatie van de justitie, een opschorting van de decreten van Trente, matiging van de plakaten (wetten) tegen de ketters en de erkenning dat geen enkele vorst het recht heeft het geloof van zijn onderdanen te bepalen. Filips, uit pure recalcitranterigheid, had die eisen niet alleen afgewezen, maar tevens bepaald dat de vervolgingswetten in al hun strengheid moesten worden uitgevoerd en dat bestuurders verplicht waren ketterse onderdanen aan de inquisitie uit te leveren. Dat was de druppel die de emmer deed overlopen. Maar waarom dan die aanval op de kerken? Waarom niet een oproer tegen het heersende gezag van landvoogdes Margaretha van Parma (1522-1586)? Omdat beseft werd dat in wezen niet zij, noch koning Filips de ergste vijanden van het geloof waren, maar de Katholieke Kerk, waarvan zij slechts de spreekbuizen waren en die hen tot vervolging aanzette.

Groeiende afkeer van de kerk

Daar kwam nog iets bij. Juist door de snelle verspreiding van de bijbel was velen duidelijk geworden dat een heilige even machteloos was als een afgod, een beeld met mensenhanden gemaakt. Toch had de weerzin diepere wortels. De kerkelijke kunst, van oudsher gericht op devotie, ergerde de mensen in toenemende mate door de afwezigheid van echte bijbelse vroomheid.

Om de oorzaak daarvan op te sporen, moeten we naar Rome, waar Michelangelo Buonarroti (1475-1564)¹ de Sixtijnse kapel en Rafaël (1483-1520) de paleizen van de paus moesten decoreren. Kunstkenners zien hen als de grote schilders van de Renaissance. Hun namen worden nog steeds met ere genoemd. En toch.

Gemakkelijk wordt vergeten dat Michelangelo geheel tegen zijn zin door paus Julius II (1443-1513) onder druk gezet werd om mee te werken. Dat kon wel eens een van de redenen zijn dat hij zoveel naakten in zijn muur- en plafondschilderingen verwerkte. Wellicht was dat zijn manier om wraak te nemen. Hoe dan ook, het gevolg was dat paus Pius IV (1499-1565) Daniele de Volterra (1509-1566) opdracht gaf alle aanstootgevende plaatsen te versluieren. Vrijwel onbekend is dat kunsthistoricus Giorgio Vasari² (1511-1574) Rafaël beschreef als een atheïst. De godsdienstige onderwerpen die hij schilderde waren geheel afgestemd op de smaak van de wereldse paus Julius. Hij had meer belangstelling voor de kunst van het antieke Griekenland dan voor de bijbel.

Praalzieke kunst

Voor beiden geldt dus dat hun werk bepaald is door deze praalzieke paus. Het werk van Michelangelo en Rafaël is overweldigend, monumentaal. Toch zijn de geschilderde personen geen echte mensen. Het zijn halfgoden. De god in de Sixtijnse kapel heeft meer weg van de Griekse god Zeus dan van de God van de bijbel. Michelangelo's Davidfiguur, een enorm beeld van 4,34 meter hoog, is eerder een Griekse held dan de bijbelse David die in geloof maar tegelijkertijd met bevende knieën Goliath tegemoet trad. Sister Wendy Becket, die nog niet zo lang geleden furor maakte voor de Britse televisie met een programma gewijd aan schilderkunst³, zei dat Michelangelo zijn bijbelse thema's uitbeeldt met naaktfiguren van super-menselijke gratie: 'Zij onderstrepen op een overtuigende manier een waarheid, maar we begrijpen nog steeds niet wat die waarheid precies inhoudt'⁴.

In de levens van al die godheden op de muren van de Sixtijnse kapel is nauwelijks of geen plaats voor God. Neem het beeld van de schepping van de mens. God strekt zijn hand zover mogelijk om die mens tot leven te wekken. Maar de reactie van Adam doet lauw aan. Tot een echte aanraking komt het niet. Het hoeft voor hem niet zo nodig, evenmin als voor de

Grieken de god Zeus niet zo nodig hoefde. De Olympus telde heel wat praktischer goden.

Daarmee hebben Michelangelo en Rafaël de basis gelegd voor een kerkelijke kunst waarin voor God nauwelijks plaats was. Maar weinig uitgevers hebben geprobeerd een bijbel te illustreren met platen van deze kunstenaars of collega's uit hun tijd. Dat zou ook nauwelijks kunnen, want de geest van die platen staat haaks op de geest van de bijbel. Toen de mensen tierend en joelend de kunst in de kerken vertraptten, voelden zij haarscherp aan dat het een kunst was die een vals beeld gaf van de waarheid. Daarom ook was hun oproer tegen de kerk en niet tegen de burgerlijke overheid gericht.

Kerk als opdrachtgeefster van kunstenaars

Hoeveel echte kunst verloren is gegaan door de beeldenstorm, kunnen we bij benadering niet schatten. Wel moeten we beseffen dat in die tijd in ons land de kerk de grootste opdrachtgeefster was voor kunstenaars. Wij bezaten geen graven noch hertogen die er hofkunstenaars op nahielden. In Brussel was het paleis van de landvoogdes Margaretha van Parma (1522-1586) het dichtstbijzijnde waar een kunstenaar een baantje kon vinden. Maar een Filips II die bezig was zijn Escorial te bouwen en daarvoor tientallen kunstenaars nodig had, of het Franse hof dat bezig was zich een paleis te bouwen in Fontainebleau waar zoveel kunstenaars bij betrokken waren dat kort na elkaar daar twee verschillende Schilderscholen van Fontainebleau konden ontstaan, kenden we niet. Voor kunst moest je bij de kerk zijn. De beeldenstorm maakte daaraan voorgoed een einde. In België veerde de katholieke kunst al snel weer op. De Katholieke Kerk kon niet zonder heiligenbeelden, zonder godsdienstige voorstellingen die opriepen tot devotie. We zien dan ook in België talrijke kunstenaars opstaan die weer religieuze onderwerpen gaan schilderen. Pieter Brueghel de Oudere (ca. 1525-1569) is de eerste die direct na de beeldenstorm *De kindermoord van Bethlehem* (nu Kunsthistorisches Museum in Wenen) schilderde en twee jaar later *De gelijkenis van de blinden* (Museo e Galleria Nazionali di Capodimonte in Napels). Het religieuze werk van Hendrik van Balen (1575-1632) was waarschijnlijk te kleinschalig om in kerken te hebben gefunctioneerd, maar de robuuste Peter Paul Rubens (1577-1640) heeft zeker zijn bijdrage geleverd met onder meer de *Kruisoprichting* uit 1610/11, geschilderd voor de O.L. Vrouwekerk van Antwerpen, en zijn *Kruisafneming* tussen 1612 en 1614 voor diezelfde kerk. Tegen het eind van zijn leven schilderde Gaspar de Crayer (1584-1669) uitsluitend nog religieuze onderwerpen op groot formaat in een typisch katholieke stijl. Hendrik de Clerck (1570-1629) leefde vrijwel van kerkelijke opdrachten. Het bekendst van hem is wel het St. Anna-altaar uit 1590.

Een periode van overgang

Een dergelijke carrière zou op dat moment in de Noordelijke Nederlanden onmogelijk zijn geweest. Want laten we eerlijk zijn, de beeldenstorm vernietigde in Nederland veel kerkelijke kunst en daar kwam niets voor in de plaats. De Reformatie kalkte de muren en pilaren van de kerken wit en liet het daarbij. De aandacht moest gericht zijn op de schriftlezing en de preek, niet op de fantasie van een schilder. De vroege Reformatie kon al geen orgels verdragen, laat staan schilderkunst.

Van de Amsterdamse schilder Pieter Aertsen (ca.1508-1575) is weinig bekend, alleen dat hij oorspronkelijk nog wel religieuze onderwerpen uitbeelde maar zich al spoedig uitsluitend bezighield met stillevens. Toen Floris Claeszone van Dyck (1575-1651) in Haarlem zijn atelier opende, was er in de Noordelijk Nederlanden weinig belangstelling meer voor godsdienstig werk. Hij specialiseerde zich toen maar in stillevens. De in Utrecht werkende Gillis Claeszone d'Hondecoeter (1575-1638) werd vooral bekend door zijn rots- en boslandschappen die hij stoffeerde met dieren.

Je zou verwachten dat het schilderen onder deze moeizame omstandigheden mensen zou ontmoedigen om dit vak te gaan beoefenen. Toch groeide hun aantal, niet in het minst omdat vanuit de Zuidelijke Nederlanden nogal wat schilders die met de Reformatie meegegaan waren, naar het noorden kwamen. D'Hondecoeter was een van hen en ook de schilder en graveur Jacob II de Gheyn (1565-1629) die als graveur voor prins Maurits werkte. Trouwens ook Ambrosius Bosschaert de Oudere (1573-1621), Roelant Saverij (1576-1639), David I Vinckeboons (1576-1629), om er een paar te noemen.

Mede door hun bijdrage ontstond in Nederland plotseling de Hollandse School en verplaatste het centrum van de schilderkunst zich van Italië naar Nederland.

Exegese met het penseel

De handel bloeide na het Twaalfjarig Bestand op. Er waren in Nederland ineens genoeg rijken die zichzelf wilden laten portretteren, die stillevens kochten om aan de muur te hangen. De Nederlandse bevolking wilde haar rijkdom laten zien en begon pronkzuchtig te worden. Maar het zijn vrijwel uitsluitend 'wereldse' thema's die in de eerste jaren na de beeldenstorm worden uitgebeeld. Tot Rembrandt van Rhijn (1606-1669) zijn atelier opende. Het schilderen van religieuze onderwerpen was weliswaar geen uitvinding van hem - zijn leermeester Pieter Pieterszone Lastman (1583-1633) was hem daarin voorgegaan - maar bereikte bij hem wel een ongekende hoogte. Bovendien schonk hij religieuze kunst een totaal nieuw doel.

Dat is misschien het beste verwoord door dr. Willem Visser 't Hooft, de eerste secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken. 'Door hem (Rembrandt) ben ik namelijk dicht bij de bijbel gebracht. Het was mij altijd een raadsel geweest, waarom Rembrandts visie op de wereld van de bijbel in zijn latere leven zo heel verschillend was van die van de meeste andere grote schilders. Zijn opvatting van Jezus stond niet alleen in scherp contrast met die van de Renaissance, maar ook met die van zijn tijdgenoten zoals Rubens met zijn triomfalistische Christus, of met Guido Reni⁵ met zijn sentimentele heiland. Rembrandts visie was veel overtuigender omdat hij het geheim begrepen leek te hebben van Gods komen in de gedaante van de dienstknecht, en in diepe vernedering⁶.'

Rembrandt geeft geen illustratie van het bijbelverhaal maar een exegese van de bijbeltekst. De katholieke kerkhistoricus kardinaal Johannes de Jong schrijft wat teleurgesteld van hem: 'Het is een Christendom van het hart en niet van de Kerk.'⁷ Wel geeft hij eerlijk toe: 'De praal verdwijnt er voor de peilloze diepte van het simpelware.'

De verleiding is groot om schilderij na schilderij te bespreken. Vier voorbeelden, twee uit het Oude en twee uit het Nieuwe Testament, maken duidelijk hoe Rembrandt op de bijbel reageert. Opmerkelijk is dat van de twee oudtestamentische voorbeelden er steeds twee versies zijn die ieder een andere kijk op het bijbelverhaal geven.

Oude Testament

Het eerste voorbeeld vinden we in Genesis 22. In 1635 schilderde Rembrandt een enorm doek van bijna twee meter hoog dat hij noemde *Het offer van Abraham*. Het bevindt zich nu in de Hermitage in Petersburg. Isaak ligt uitgestrekt op het altaar, Abrahams linkerhand drukt het hoofd achterover zodat de keel vrij is. Hij heft het mes. Op dat moment komt een engel van links die Abrahams hand zo stevig vastpakt dat hij het mes laat vallen. Het is duidelijk wat de schilder wil zeggen: God grijpt in.

In de Alte Pinakothek in München bevindt zich echter een vrijwel identiek schilderij met als titel *Door Rembrandt veranderd en over geschilderd*, 1636. Lang hebben kunstkenneren gedacht dat het een werk van een leerling was dat Rembrandt had verbeterd. Maar röntgenonderzoek toonde aan dat er helemaal geen onderschildering is. Wat blijkt nu? Rembrandt zelf was niet tevreden over die eerste versie en heeft een tweede gemaakt en ditmaal laat hij de engel van rechts, van achter Abraham opduiken. Het is alsof Rembrandt ons eraan herinnert dat wij met de rug naar God staan, maar dat hij ons niet laat gaan. Hij volgt ons en grijpt op zijn tijd in.

In 1656 schilderde Rembrandt de *Zegen van Jozef* (Staatliche

Kunstsammlungen in Kassel). De Hebreërs bevonden zich in het land Gosen. Jakob was stervende. Jozef bracht zijn zonen Manasse en Efraïm naar Jakob om hen te laten zegenen. Kennelijk waren ze net binnen. Jozef staat daar in alle rust. Dit is een heilig moment. Wie goed kijkt, ziet hoe Jakobs rechterhand zich begint uit te strekken naar het hoofd van Efraïm, de jongste, om hem de grootste zegen te geven. Het is een oudtestamentisch thema: Jakob ging als jongste ook voor Esau. De laatsten zullen de eersten zijn. Het schilderij straalt serene rust uit.

Maar reeds veel eerder, in 1636, had Rembrandt zich ook beziggehouden met dit thema. Hij maakte toen een gewassen tekening in bruine inkt en koos een iets later moment. Hevig geschrokken van de 'fout' van Jakob, grijpt Jozef de hand van zijn vader om die weg te trekken van het hoofd van Efraïm maar Jakob weigert zich te laten manipuleren. Het is alsof Rembrandt later een Jozef uitbeeldt die zich heeft neergelegd bij de wil van God.

Nieuwe Testament

Rembrandt heeft kennelijk heel bewust meerdere tekeningen of schilderijen gemaakt van een en hetzelfde onderwerp. Terwijl andere schilders dat soms deden om te kunnen experimenteren met de compositie, gebruikte Rembrandt zijn penseel om als het ware het betreffende bijbelverhaal te kunnen bevatten.

Zo zijn er ook weer twee versies van *De barmhartige Samaritaan bij de herberg*. Beide gewassen tekeningen zijn gemaakt met bruine inkt. De ene versie bevindt zich in Boymans-Van Beuningen in Rotterdam, de andere in het British Museum in Londen. In de versie van Boymans keert het paard ons de rechterflank toe. Het wegdragen van de gewonde man gaat wat stuntelig en het paard wendt zijn hoofd af. In de tweede versie zien we het paard van de andere kant. Het wegdragen van de man geschiedt behoedzaam en het paard volgt het gebeuren ditmaal. De penseeltekeningen waren bestemd voor een leerling om er een schilderij van te maken. Het is alsof Rembrandt hem vraagt: 'Laat mij nu eens zien hoe ze in die herberg met die man zijn omgegaan.'

Een onderwerp dat na aan het hart van de Amsterdamse schilder moet hebben gelegen was de opdracht van *Jezus in de tempel*. Hij heeft er verschillende schilderijen en nog meer tekeningen aan gewijd. Van de schilderijen hangt het ene, uit 1628, in de Kunsthalle van Hamburg, het andere, uit 1631, in het Mauritshuis in Den Haag. Op beide schilderijen ligt het kindje Jezus in de schoot van Simeon. Maar verder is er tussen beide versies een wereld van verschil. In de Hamburgse versie is Maria bezorgd. Jozef moet haar zelfs ondersteunen en Simeon spreekt haar troostend toe. Op de achtergrond staat de profetes Anna met de handen

zegenend geheven. In de versie van het Mauritshuis staat een zegenende figuur met de rug naar ons toe. De profetes Anna? Eerder lijkt het een priester. Simeon kijkt stralend omhoog alsof hij God dankt dat hij dit nog mee mag maken. En Maria is het letterlijke middelpunt waarop het volle licht valt. Nu is er niets van die bezorgdheid over, maar straalt ze moedertrots uit.

Welke interpretatie van de bijbeltekst is de juiste? Die keus maakt Rembrandt niet. Hij wil ons zeggen dat je een tekst in verschillende richtingen kunt interpreteren, dat het iets te maken kan hebben met je gemoedsstemming. Waar het om gaat is dat je vasthoudt aan het onderwerp. Beide schilderijen geven weer dat Jezus is opgedragen aan God; ze verschillen alleen over het hoe.

Jan J. van Capelleveen was een gedreven journalist, met name op de gebieden van bijbel, kerk en zending. Van 1970 tot 1991 was hij voorlichter van het Nederlands Bijbelgenootschap. Mede op zijn initiatief kwam in 1982 het eerste nummer van *Met Andere Woorden* uit. Van Capelleveen overleed op 7 september 1997 op zeventigjarige leeftijd in zijn woonplaats Den Haag.

Noten

1. Alle geboorte- en sterfdata van schilders zijn ontleend aan: *Anoniem, Schilderkunst van A tot Z*, Trendbroek, Maarssenbroek, 1987.
2. Vasari was een niet onbelangrijk schilder, maar hij is vooral bekend geworden door zijn biografieën van tijdgenoten. Een eerste uitgave verscheen in 1550, een veel uitgebreidere tweede druk in 1568.
3. Inmiddels is in samenwerking met de National Gallery of Art in Washington een boek verschenen: *Sister Wendy Becket, The Story of Painting*, Dorling Kindersley, Londen 1994.
4. Idem, p. 122
5. Guido Reni (1575-1642).
6. Dr. W. A. Visser 't Hooft, *Memoires*, Elsevier, Amsterdam en Kok, Kampen, 1971, p. 49.
7. Kardinaal de Jong, *Handboek der Kerkgeschiedenis*, vierde druk, herzien en verbeterd door dr. R. Post, Dekker & Van de Vegt, Utrecht/Nijmegen 1948, deel III, p. 252.

Ivoorsnijwerk uit Megiddo.

Afbeelding van een cherub die dient als onderstel van de troon van de godheid of koning.

Illustratie uit: *Biblich-Historisches Handwörterbuch*, Göttingen: Vandenhoeck &

Ruprecht, 1962, p. 298.

Tussen of op de cherubim?

A.W.G. Jaakke

Wie gewend is verscheidene vertalingen van de bijbel te raadplegen en teksten met elkaar te vergelijken, zal meer dan eens op niet geringe verschillen stuiten. Vanuit de bron-talen bezien zijn die vaak terug te voeren op tekstkritisch afwijkende lezingen en betere kennis van het Hebreeuws en het Grieks, en vanuit vertalingen bekeken veelal op nieuwe vertaalopvattingen: op meer aandacht voor de mogelijkheden van de doeltaal dan voor de vormen van de brontaal, op veranderend woordgebruik en modernere taalkeuzes.

Er komen echter ook verschillen voor die een andere oorzaak lijken te hebben, die alleen maar te verklaren zijn op grond van een andere voor-stelling van zaken of om reden van een afwijkende exegetische beslissing. Zo een verschil doet zich bijvoorbeeld voor in 1 Samuël 4:4 waar we volgens de Statenvertaling lezen over God die *tussen* de cherubim woont, maar waar de NBG-vertaling 1951 ons laat weten dat het gaat over God die *op* de cherubim troont, terwijl de Hebreeuwse grondtekst het heeft over *JHWH josjeev hakkeroeviem*, zonder gebruik van enig voorzetsel dus. Nu is wonen tussen meer dan alleen maar een andere bewoording van wonen of tronen op; het is zakelijk gezien ook van een andere inhoud. Daarom is het van belang de achtergronden van dit verschil in opvatting te achterhalen en de redenen op te sommen die meer pleiten voor de ene of voor de andere vertaling.

De woorden *krwb* en *jsjb*

Wie in de bijbelse handboeken en naslagwerken de woorden *krwb* (cherub) en *jsjb* (gaan zitten, zitten, blijven, verblijven, wonen) erop naslaat, zal vaak kolommenlange informatie kunnen lezen over de etymologie, de cultuurhistorische achtergronden, het betekenisveld en het gebruik in verschillende situaties.¹

Bij het woord *keroev* is het handig om onderscheid te maken tussen de twee- en driedimensionale voorstelling ervan. De tweedimensionale voorstelling komt vele malen voor in de boeken Exodus, 1 Koningen en Ezechiël, alwaar over de cherub gesproken wordt als decoratie op het voorhangsel in de tabernakel en als snijwerk op de muren en deuren van de tempel en op de wanden van de wasketel. Bij de driedimensionale uitvoering van de cherub moet men twee varianten voor ogen houden, namelijk: 1. de cherub als een imaginaire, losstaande figuur, bijvoorbeeld als wachter in Genesis en als rijdier waarop God zelf rijdt (Psalm 18:11) of dat de goddelijke troonwagen trekt zoals in Ezechiël in de hoofdstukken 1-11. 2. de cherub als een met goud overtrokken houten beeld dat in de tabernakel of in de tempel stond opgesteld en dat nauw verbonden was met de verbondskist, de ark van het verbond.

In de bijbel lijkt geen eenduidige voorstelling van de cherubs te bestaan, maar het is vrijwel zeker dat het altijd om gevleugelde wezens gaat, die behalve een menselijk gelaat ook het gezicht van een of meer dieren kunnen hebben. Over de twee cherubim die in de tabernakel stonden opgesteld zegt de beroemde joodse geleerde Rasji (1040-1105) dat ze het gelaat van een kind hadden, en Malbim (1809-1879) gaat nog een stapje verder door te veronderstellen dat de één een jongens- en de ander een meisjesgezicht had. De rabbijnen leidden cherubim dus niet af van een drieletterige stam (*krb*) maar van het vergelijkingspartikel *ke* = als, en van het Aramese woord *ravja* dat jongmens betekent.²

Bij het werkwoord *jsjb* maakt men een splitsing tussen het momentane (gaan) zitten en het duratieve (ver)blijven en wonen. In het laatste geval maakt men dan weer onderscheid tussen mensen en dieren die ergens verblijven, en tussen God die ergens woont, hetzij in de hemel hetzij op aarde. Bij dit goddelijk wonen met het werkwoord *jsjb* dringt zich als vanzelf de vergelijking op met het andere werkwoord dat voor Gods wonen wordt gebruikt, namelijk *sken* dat van een grotere theologische lading wordt geacht dan *jsjb*. Van dat werkwoord komt het geladen woord *sjechiena* (= de goddelijke presentie) dat evenals *merkava*, dat is de goddelijke troonwagen, een belangrijk onderwerp is in de joodse mystiek.³

De uitdrukking *josjeev hakeroeviem* als locatieve accusativus

En zo komen we tot de combinatie van beide woorden in de uitdrukking *josjeev (hak)keroeviem*, die zesmaal met lidwoord voorkomt (1 Samuël 4:4; 2 Samuël 6:2; 2 Koningen 19:15; Jesaja 37:16; Psalm 80:2 en 1 Kronieken 13:6) en eenmaal zonder lidwoord (Psalm 99:1). In de verhalende teksten is er een directe verbinding met de ark en de tempel; met de ark in 1 Samuël 4:4; 2 Samuël 6:2 en 1 Kronieken 13:6, en met de tempel in 2 Koningen

19:15 en Jesaja 37:16. Alleen in de Psalmen ontbreekt een onmiddellijke band met tempel en ark.

Grammaticaal bezien zou hier sprake kunnen zijn van een *locatieve accusativus*, een taalkundig middel om de plaats van iemand of iets aan te geven:⁴

1. bij werkwoorden van beweging als antwoord op de vraag in welke richting, waarheen,
2. bij werkwoorden van zijn, verblijven, staan, wonen enz. als antwoord op de vraag waar, en
3. in gevallen van ruimte, maat en tijd als antwoord op de vraag hoe ver, hoe hoog, hoe veel, hoe lang.

Voor dit onderwerp is alleen nummer 2 van belang, en enkele voorbeelden zijn:

wajjichan 'erets haggil'ad, dat is 'hij legerde zich in het land Gilead' (2 Samuël 17:26);

wajja'amod petach hamme'ara, dat is 'hij bleef staan aan de ingang van de spelonk' (1 Koningen 19:13);

lasjevet bajit, dat is 'om in een huis te wonen' (Jesaja 44:13).

Opmerkelijk is niet alleen het grote aantal gevallen waar in plaats van *befetach* en *beveet* gewoonweg *petach* en *beet* voorkomen, wat onder andere verklaard wordt door de wens om opeenvolging van twee labialen te vermijden (b + f, en b + v), de zogenaamde haplogie, maar ook de veelvuldige verbinding van deze locatieve accusativus met het werkwoord *jsjb*. Men zie onder andere:

Genesis 4:20	<i>josjeev 'ohel oemigne</i>	wonend in tenten en bij de kudde
Richteren 3:3	<i>josjeev har hallevanon</i>	wonend in/op het gebergte Libanon
Richteren 11:21	<i>josjeev ha'arets habie</i>	wonend in dat land
Psalm 9:12	<i>josjeev Tsion</i>	wonend op de Sion
Psalm 22:4	<i>josjeev tehillot Jisraeel</i>	wonend op/onder Israëls lofzangen ⁵

Voorbeelden van deze constructie met het betekenisverwante werkwoord *sken* zijn op de vingers van één hand te tellen, maar wel zo interessant:

Deuteronomium 33:16	<i>sjochni sne</i>	die in de braamstruik woont
Psalm 135:21	<i>sjocheen jeroesjalaim</i>	wonend in Jeruzalem
Spreeken 8:12	<i>sjachanti 'orma</i>	ik woon bij de schrandereid

Op één lijn met deze bovenstaande voorbeelden mag men ook de uitdrukking *josjeev hakkeroeviem* stellen, een locatieve accusativus bij het werkwoord *jsjb*, waarbij de in het Hebreeuws impliciet gelaten plaatsbepaling in het Nederlands maar ook in andere talen expliciet gemaakt moet worden met voorzetsels als aan, bij, op, in, onder, tussen, boven.

Tussen en op, een lange traditie

Bezien we in de meer dan tweeduizend jaar lange vertaaltraditie, vanaf de Targoomiem tot en met de moderne vertalingen uit de tweede helft van deze eeuw toe, de oplossingen die in de vele bijbels gekozen zijn voor de uitdrukking *josjeev hakkeroeviem*, dan valt de overweldigende meerderheid op die voor op of boven kiest. Dat begint al met de Targoom ('eel min of 'al min in 1 Samuël 4:4; 2 Samuël 6:2 en Jesaja 37:16), de Septuaginta (huper) en de Vulgata (super), zet zich voort met Luther (uber en auff), met de zestiende-eeuwse Nederlandse vertalingen Liesvelt, Biestkens en Deux-Aes (op, boven), en eindigt met moderne vertalingen uit de negentiende en twintigste eeuw, zoals de Leidse Vertaling, de NBG-vertaling 1951, de Willibrordvertaling en de Groot Nieuws Bijbel (op), maar ook buitenlandse vertalingen als de New Revised Standard Version, de Revised English Bible, de New American Bible (on, upon, above), de Bible de Jérusalem, de Traduction Oecuménique de la Bible (sur), en joodse vertalingen als Zadoc Kahn (sur), Martin Buber (auf), The Soncino Books of the Bible (upon) en The Jewish Bible, Tanakh (on). Maar al even oud en gezagvol, zij het misschien minder frequent, is de traditie 'tussen of in de cherubim'. Te beginnen met dezelfde Targoom als boven, die op twee van de zes plaatsen *bjn* = tussen heeft, namelijk Psalm 80:2 en 99:1.6 Ook Hieronymus heeft weet van deze optie, want in 2 Samuël 6:2 vertaalt hij met 'sedentis in cherubim', en in zijn vertaling van de Psalmen naar het Hebreeuws geeft hij Psalm 99:1 (98:1) weer met *sensor Cherubim*, daarmee te kennen gevend dat er in het Hebreeuws sprake is van een voorzetselloze constructie. Daarin wordt hij gevolgd door de Latijnse vertaling van Iunius en Tremellius, en die van Castellio. Ook zij vertalen in alle gevallen consequent met achtereenvolgens 'insidens Cerubinis' en met 'Cherubis insidens'. Het is opmerkelijk dat de Geneefse Bijbel als eerste op alle plaatsen kiest voor *entre* en daarin consequent gevolgd wordt door de King James Bijbel en door de Statenvertaling die respectievelijk met *between* en *tusschen* vertalen. Andere vertalingen nemen de tweevoudige oplossing van de Targoom over, zoals de joodse Ferrarabijbel uit 1553 met *en los Kerubim* (1 Samuël 4:4; 2 Samuël 6:2; Psalm 80:2 en 99:1) en *sobre los Kerubim* (2 Koningen 19:15; Jesaja 37:16 en 1 Kronieken 13:6), de bijbel van Casiodoro de Reina uit 1569 met *entre* (1 Samuël 4:4; 2 Samuël 6:2; 1 Kronieken 13:6; Psalm

80:2 en Jesaja 37:16) en *sobre los cherubines* (2 Koningen 19:15 en Psalm 99:1).

Veel van die zestiende- en zeventiende-eeuwse bijbelvertalingen zijn zich ervan bewust dat ze iets expliciet maken wat in het Hebreeuwse aanbod impliciet blijft, en maken dan soms gebruik van vierkante haken of een cursieve druk om de lezer erop te wijzen dat *op*, *in* of *tussen* is aangevuld. De Ferrarabijbel doet dat in 2 Koningen, 1 Kronieken, Jesaja en Psalm 80, de De Reinabijbel in 2 Koningen en Kronieken, de Geneefse Bijbel in de Psalmen, de King Jamesbijbel in alle gevallen (!), de Statenvertaling alleen in Psalm 99:1.

Een verschillende voorstelling, een verschillende vertaling

Mij dunkt dat er twee redenen zijn waarom er een traditie van *tussen* de cherubs bestaat en een van *op* de cherubs. De eerste en voornaamste reden is de voorstelling die men zich maakt van de ark met het verzoendeksel en de cherubs als de troon van God, en de tweede reden een aantal aanverwante of met de inhoud te maken hebbende bijbelteksten waarin de voorzetsels *tussen* en *op* voorkomen en die de keuze voor *tussen* of *op* de cherubs hebben kunnen beïnvloeden.

De voorstelling van de ark is in de bijbel niet eensluidend. In Deuteronomium wordt hij beschreven als een kist van acaciahout die de twee stenen tafelen van de Wet bevatte en de voorwaarden van het Verbond, zonder een direct verband met tent of tabernakel. Bij oude volken werden documenten en wetten aan de voeten van de godheid gelegd die zo de getuige-bewaarder van overeenkomsten en handvesten was. De verbinding met de *kapporet*, meestal weergegeven door verzoendeksel, en met cherubs schijnt afkomstig te zijn uit de priestertraditie en de tempel van Salomo. De kapporet wordt dan geacht Gods zetel te zijn waarover de cherubs hun vleugels als een soort baldakijn uitspreiden ten teken van Gods onzichtbare aanwezigheid. Die opvatting van de kapporet als troonzetel van God wordt heel duidelijk aan de dag gelegd door Luther, die de kapporet vertaalt met *Gnadenstuel* (!). Natuurlijk volgen hem daarin de zestiende-eeuwse Nederlandse vertalingen. Zo hebben zowel de Liesvelt-, de Deux Aes- als de Biestkensbijbel het Duitse woord letterlijk weergegeven met *Genadestoel*.⁸ Opvallend is dat de rooms-katholieke vertaling van Nicolaes van Winghe (1548) dezelfde term gebruikt. Maar ook de King James-bijbel hanteert dit begrip met de vertaling *the mercy seat*, en de New Revised Standard Version houdt deze keuze van Luther tot op de dag van vandaag in ere.

Een andere reden waarom gekozen wordt voor het voorzetsel *tussen*, zijn de teksten van Exodus 25:22 en Numeri 7:89. In het eerste geval zegt God zelf dat hij tot Mozes zal spreken van boven het verzoendeksel, *van tussen* (*mibbeen*) de twee cherubim. In het tweede geval hoort Mozes een stem tot zich spreken, eveneens van boven het verzoendeksel, *van tussen* (*mibbeen*) de twee cherubim. Het lijkt mij toe dat dit gebruik van het voorzetsel tussen in combinatie met cherubs, verzoendeksel en ark medebepalend is geweest voor de keuze *van tussen* in de teksten waar Gods zitten in verband wordt gebracht met de cherubs. Dit verband wordt uitdrukkelijk gelegd door Iunius en Tremellius die in noot 5 bij de woorden 'insidens Cerubinis' in 1 Samuël 4:4 opmerken: 'e quorum medio responsa dabat. Num. 7:89'. En in kanttekening 35 bij Numeri 7:89 wordt in de Statenbijbel dan ook gezegd: 'Hierom wort Godt geseyt /op, ofte/ tusschen de Cherubim te sitten, ofte/ te woonen.' Ik leid hieruit af dat de Statenvertalers hun keuze voor zitten of wonen tussen de cherubim dus baseren op het feit van Gods spreken *van tussen* de cherubim.⁹ Dat ze op de hoogte zijn van de mogelijkheid van zitten op de cherubs, blijkt niet alleen uit deze kanttekening maar ook uit kanttekening 6 bij Psalm 80:2 die luidt: 'Ofte/ die op de cherubim pleegt te sitten: want na dat de Tempel van de Chaldeen was afgebroken ende geruineert/ soo en sat de Heere niet langer op de cherubim.' De Franse Geneefse Bijbel merkt in noot 6 bij Psalm 80:2 precies hetzelfde op: 'Ou qui est assis sur les Cherubins.' Verder kunnen ook nog teksten uit Ezechiël 10:2 en 6-7 waar gesproken wordt over het vuur *tussen* de cherubs, hebben bijgedragen aan de gedachten over Gods wonen *tussen* de cherubim.

Maar ooit moeten de cherubs ook zelf een eigen rol hebben vervuld, overeenkomstig de oeroude opvatting dat de godheid zat, stond of reed op een mythologisch dier, een opvatting die men ook terugvindt in Psalm 18:11 en 2 Samuël 22:11: 'Hij reed *op* ('al) een cherub en vloog'. Ivoorsnijwerk uit Megiddo bijvoorbeeld laat zien dat de cherubs dienen als onderstel van de troon van de godheid of de koning. Die cherubs worden door Ezechiël gecombineerd met Gods troonwagen en geïdentificeerd met 'hetzelfde wezen dat ik gezien had onder de God van Israël' (10:20). Omdat beelden in Israëls godsdienst taboe waren, werd de ark opgevat als een voetenbank onder Gods troon (1 Kronieken 28:2 en Ezechiël 43:7). Voeg daarbij dat het boek Kronieken bij de davidische inrichting van de tempel de beeltenis of het model van de wagen vermeldt vlak vóór de cherubs en de ark (1 Kronieken 28:18), dan is het nog maar een kleine stap verder om dit alles in één vat te gieten zoals onder andere gedaan wordt door Ramban (Rabbi Mosje Ben Nachman 1195-1270). In zijn commentaar merkt hij bij Exodus 25:20 op dat 'de twee cherubs op de

ark dienen als troon van Gods glorie, identiek dus met de goddelijke wagen uit Ezechiël, en dat God daarom degene genoemd wordt die zit op de cherubim. Zij spreiden hun vleugels uit omdat zij enerzijds de troon van de Allerhoogste zijn, anderzijds het getuigenis, dat is Gods schrijven, overschaduwten.'¹⁰

Het kan niet anders of de vertalingen die kiezen voor *op* of *boven* de cherubs, hebben zich bewust of onbewust laten leiden zowel door Gods rijden op de cherubs als ook door de voorstelling van de goddelijke troonwagen. Wellicht zijn teksten als Gods zetelen op ('al) een troon (Jesaja 6:1) of Gods wonen op (*be*) de Sion (Jesaja 8:18) mede op die keuze van invloed geweest. En zoals vertalingen die wonen *tussen* de cherubs hebben, laten blijken dat ze ook het alternatief wonen op de cherubs kennen, zo is ook het omgekeerde het geval. Zo vermeldt de in 1613 in Amsterdam uitgegeven Deux Aesbijbel die overal vertaalt met 'wonen of sitten op/boven de cherubim', in de annotatie bij 2 Samuël 6:2 dat 'God het volk van Israël gunstig wil zijn vanaf de genadestoel tussen de cherubim'.¹¹ En Osiander in zijn Latijnse tekstuitgave van 1600 zegt bij Jesaja 32:16 dat hier sprake is van Gods 'habitatuum inter duos cherubim', hoewel de tekst zelf met 'qui sedet [super] cherubim' is weergegeven.

Samenvatting

Men treft in bijbelvertalingen zowel de weergave aan van 'God die woont op de cherubs' als van 'God die woont tussen de cherubs'. Dit verschil is niet gebaseerd op een tekstkritisch afwijkende lezing noch op een andere vertaalaanpak. Er is hier sprake van een locatieve accusativus, en de in de grondtaal niet vereiste prepositie moet in veel talen worden geëxpliciteerd met voorzetsels als aan, onder, op of tussen. De keuze voor 'tussen de cherubs' lijkt vooral te zijn ingegeven door de teksten over Gods spreken van tussen de cherubs, en door de opvatting van het verzoendeksel als Gods genadetroon. De keuze voor 'op de cherubs' lijkt meer gestoeld te zijn op Gods rijden op de cherubs, op de voorstelling van Gods troonwagen uit Ezechiël, en op teksten over Gods zitten op een troon en Gods wonen op de Sion. Reeds in de Targom is deze tweevoudige traditie te vinden, en vele oude, zestiende- en zeventiende-eeuwse vertalingen geven er nog blijk van die te kennen. Een strikt concordante weergave is wellicht ook niet wenselijk; eerder lijkt het nodig rekening te houden met de context, die duidelijk maakt of er bij de uitdrukking *josjeev hakkeroeviem* al of niet een direct verband is met de ark in de tabernakel of de tempel.

De heer A.W.G. Jaakke is vertaler bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

Noten

1. Voor *cherub* zie bijvoorbeeld:

Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament, Band IV Lieferung 3/4, kolom 322-334.

Biblisches Reallexikon, kolom 382-385.

Bijbels historisch woordenboek, kolom 309-310.

The Westminster Dictionary of the Bible, p. 99.

Van Goor's geïllustreerde Encyclopedie van de Bijbel, pp. 702-705.

Voor *jsjb* zie:

Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament, Band III Lieferung 8/9, kolom 1012-1032.

Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament, Band II, kolom 904-909.

N.B. Op de kwestie van op of tussen wordt niet ingegaan; hooguit wordt het slechts terloops vermeld.

2. Zo Ramban, *Commentary on the Torah*, Shilo Publishing House, New York 1973, deel II, p. 450.

3. Het woord *merkava* komt in de betekenis van strijdswagen, rijkvoets ruim 40 keer voor. Alleen I Kronieken 28:18 vermeldt het als goddelijke troonwagen en brengt hem in verband met de cherubim en de ark. In het boek Ezechiël wordt wel over raderen, wielen en velgen gesproken, maar de term *merkava* wordt niet gebezigd. Het zelfstandig naamwoord *sjechiena*, dat is Gods presentie/Gods wonen, is geen bijbelse term. Het komt voor in de Targoem (de Aramese vertaling van de bijbel), die het op alle plaatsen gebruikt waar sprake is van God die op/tussen de cherubs woont (!).

4. Zie onder andere:

A Grammar of Biblical Hebrew, Joüon - Muraoka, Roma 1993, § 126, 3.

Grammatica van het Bijbels Hebreeuws, J.P. Lettinga, Leiden 1992, § 74, g.

Grammatica van het bijbels Hebreeuws, J.P. Lettinga, herzien door T. Muraoka en met medewerking van W.Th. Peursen, Leiden 1996, § 79 en Verklarende Woordenlijst, Locativus.

Gesenius' Hebrew Grammar, Oxford, 1970, § 117bb en § 118.

Biblical Hebrew Syntax, Bruce K. Waltke - M. O'Connor, Winona Lake 1990, § 10.2.2.

N.B. Bij de behandeling van deze locatieve accusativus wordt in geen van deze grammatica's de uitdrukking *josjeev hakkeroeviem* genoemd.

5. Terwijl de NBG-vertaling 1951 vertaalt met 'die troont op de lofzangen Israëls', kiest de Statenvertaling voor 'wonende onder de lofzangen Israëls'. In feite doet zich hier ongeveer eenzelfde soort probleem voor.

6. In 2 Koningen 19:15 gebruikt de Aramese vertaling net als het Hebreeuws geen voorzetsel. Van I Kronieken 13:6 bestaat er geen Targoem.

7. Dit vers eindigt in het Hebreeuws met '*alaw* = daarop. De oude vertalingen weten daar niet goed raad mee en verbinden het op geforceerde wijze met de cherubs of het werkwoord zitten. Juist is om het te laten afhangen van *nigra sjeem*: waarover de naam wordt geroepen.

8. Men zou verwachten dat Luther met zijn weergave van kapporet met Genadestoel, ook zou vertalen met wonen tussen de cherubs, zoals later wel de King James-vertaling van 1611.

9. Merk ook nog op dat de Statenvertalers niet concordant te werk zijn gegaan, want in tegenstelling met de andere vijf cherubim-teksten waar met wonen wordt vertaald, gebruiken ze in Psalm 80:2 en 99:1 het werkwoord *sitten*. Ook andere vertalingen zijn niet altijd concordant.

10. Zie noot 2.

11. Zie ook de annotatie bij 2 Koningen 19:15 dat 'God zijn genade vertoont vanaf de genadestoel onder de cherubim' (!), terwijl de vertaling het heeft over de Heer die 'boven cherubim sittet'.

Illustratie bij Prediker 11.

Houtsnede van Andreas Felger, in: Der Prediger Salomo, Präsenz Verlag, 1982.

Het komende oordeel: tegeninstantie of argument?

Jan Boersma

Soms kom je bij het lezen van de bijbel ineens een woord tegen waarvan je je verbaasd afvraagt, waarom het vertaald is zoals het vertaald is. Dat overkwam mij toen ik bezig was met het laatste gedeelte van het boek Prediker (vanaf hoofdstuk 11 vers 7). Het overkwam mij overigens niet plotseling, maar het gebeurde meer geleidelijk, naarmate ik langer met dit gedeelte bezig was.

Het begon me steeds meer op te vallen dat in vs. 9 het Hebreeuwse voegwoord *ki* vertaald is met 'maar'. Op zich is dat misschien niet zo vreemd; het is immers een voegwoord, dat verschillende betekenissen kan hebben, afhankelijk van de context (redengevend, tegenstellend of toegevend). Op het eerste gezicht lijkt het hier bovendien voor de hand te liggen om het in een vertaling weer te geven door het woord 'maar'.

Verheug u, o jongeling, in uw jeugd, en uw hart zij vrolijk in uw jongelingsjaren; ja, volg de lust van uw hart en wat uw ogen aanschouwen, *maar* (*ki*) weet, dat God u om al deze dingen in het gericht zal doen komen (NBG-vertaling 1951).

Blijkbaar ligt het voor de meeste vertalers voor de hand om het op deze manier weer te geven. Want toen ik er andere vertalingen op na ging slaan, viel het me op dat de NBG-vertaling 1951 in dit opzicht geen uitzondering is: alle vertalingen die ik erop nageslagen heb, geven het op deze manier weer. Alleen in de Septuaginta kwam ik de meer neutrale vorm 'en' tegen (*kai*).

Het is soms inderdaad lastig om *ki* op een goede manier te vertalen, zodat de bedoeling van de tekst correct wordt weergegeven. Een illustratie daarvan wordt geleverd in Genesis 8:21 in de NBG-vertaling 1951. Als

Noach na het verdwijnen van het water van de vloed een offer brengt, vertelt de schrijver het volgende over Gods reactie:

Toen de HERE de liefelijke reuk rook, zeide de HERE bij Zichzelf: Ik zal de aardbodem niet weer vervloeken om de mens, omdat (*ki*) het voortbrengsel van des mensen hart boos is van zijn jeugd aan, en Ik zal al wat leeft niet weer slaan, zoals Ik gedaan heb.

Een vergelijking van vertalingen laat zien, dat *ki* hier verschillend weer-gegeven wordt. Dit is afhankelijk van het antwoord op de vraag, hoe de woorden die erop volgen, uitgelegd moeten worden. Bedoelt God dat Hij de slechte inborst van de mens niet meer als argument zal gebruiken om de aarde te vervloeken (maar daarvoor misschien wel een ander argument gebruiken zal)? Of bedoelt Hij dat Hij nooit weer met een dergelijke straf zal komen, ondanks het feit dat de mens niet veranderd is? In het eerste geval is *ki* redengevend, in het tweede geval toegevend.

In de NBG-vertaling 1951 is voor de eerste interpretatie gekozen, en de vertaling is dan terecht 'omdat'. Maar in de New International Version is gekozen voor de tweede interpretatie, en in die vertaling is dat dan ook herkenbaar, doordat *ki* vertaald is met 'even though'.

Bij de vertaling van Prediker 11:9 staat een vertaler dus voor een keus. Want *ki* kan niet klakkeloos iedere keer dat het voorkomt in de bijbel, met hetzelfde woord vertaald worden. De keus om het in een Nederlandse vertaling weer te geven met 'maar' is dan ook heel goed mogelijk. De vraag is natuurlijk wel, wat daarvoor de argumenten zijn. Die vraag dringt des te meer, omdat in het daaropvolgende vers hetzelfde voegwoord in vrijwel alle vertalingen met 'want' wordt weergegeven. Zo b.v. in de NBG-vertaling 1951: 'Weer dus het verdriet uit uw hart en houd de kwalen weg van uw lichaam, want (*ki*) jeugd en jonkheid zijn ijdelheid.'

Vermoedelijk (ik heb het nergens expliciet aangetroffen) wordt de keus voor het voegwoord 'maar' in vs. 9 gemaakt, doordat velen zich niet kunnen voorstellen dat het komende oordeel als een positief argument gebruikt kan worden. Je merkt dan hoe een bepaalde traditie en een bepaalde manier van denken van invloed zijn op de keus die vertalers maken. De gedachte aan het oordeel heeft voor velen een negatieve klank gekregen. Ze horen daarin meeklinken dat God een strenge rechter is, die zelfs weet wat er in de donkerste hoeken van het mensenhart leeft, die van alle zonden rekenschap zal vragen, en die de mensen voor hun verkeerde daden zal straffen.

Vanuit deze visie op het komende oordeel is het onvermijdelijk om in vs. 9 een tegenstelling te zien. Immers, genieten van dit leven is een blijde en positieve zaak, terwijl de gedachte aan het oordeel een sombere en angstige aangelegenheid is. Misschien overheerst daarbij zelfs wel het idee dat het oordeel zwaarder uit zal vallen naarmate men meer van het leven geniet. Toch is deze visie op het komende oordeel op zijn minst eenzijdig. Prediker zelf wijst erop dat Gods oordeel niet alleen gaat over het slechte, maar ook over het goede in het mensenleven (Pred. 12:14). Op de dag van Gods oordeel komt dus ook de vraag aan de orde, wat we gedaan hebben met al het goede dat we van Hem in deze wereld en in ons leven gekregen hebben.

Vanuit deze benadering is het heel goed mogelijk om in vs. 9 het voegwoord *ki* te vertalen met 'want': Prediker houdt zijn lezers dan voor, dat ze niet onbedachtzaam voorbij moeten gaan aan het goede dat ze in hun leven van God krijgen; ze moeten er juist van genieten! En dat moeten ze des te meer doen, omdat (!) er een dag van beoordeling komt. De God die we op die dag ontmoeten, is ook de God die dan graag wil constateren dat we genoten hebben van al het goede dat Hij ons gegeven heeft.

Omdat ik beseft dat ik met deze benadering een ongebruikelijke weg insla, wil ik niet al te stellig zijn; ik geef mijn beoordeling graag voor een betere. Toch ben ik voorlopig van mening dat Pred. 11:9 op deze manier beter in het geheel van het betoog van Prediker past. Hierbij de volgende toelichting:

Vanaf vs. 7 is de toonzetting vooral de aansporing om te genieten van al het goede dat God in het leven van een mens geeft. Bij vs. 7 zie ik mezelf in gedachten genieten van de zon (in de achtertuin of tijdens een wandeling). Vs. 8 sluit daarop aan, door de boodschap mee te geven dat een mens niet door het leven heen moet rennen (op zoek naar beter en groter en meer), maar dat je beter kunt genieten van het goede dat je vandaag al hebt. Waarom zou je zo hard lopen? Je rent alleen maar de dag van je dood tegemoet! Vs. 9 brengt dezelfde boodschap onder woorden, vooral gericht op de jonge leerling van de meester: geniet van je jeugd, want (!) dat is Gods bedoeling, en daar wordt ook op de dag van beoordeling naar gekeken. In vs. 10 wordt diezelfde aansporing opnieuw verwoord, alleen dit keer vanuit een iets andere invalshoek: geniet van je jeugd, want voor je het weet is het daarvoor te laat.

Dit laatste vormt dan ook meteen de overgang naar het volgende gedeelte, dat in bijzonder fraaie beelden de gebreken van de ouderdom schildert (12:1 e.v.). Overigens staat dit gedeelte nog steeds in het teken van de

aansporing om te genieten van de mogelijkheden die je hebt zolang je nog jong bent.

Het is opvallend dat God aan het begin van dit gedeelte 'uw Schepper' (*borèga*) wordt genoemd. Dat wijst er des te meer op, dat men volgens Prediker royaal mag genieten in het leven. En dan niet ondanks het komende oordeel of ondanks het feit dat het leven zo kort is, maar omdat God het zo bedoeld heeft toen Hij deze wereld maakte en toen Hij de mens in deze wereld een plaats gaf.

Illustratief daarbij is het 'refrein' in Genesis 1: 'En God zag, dat het goed was.' Dat is het eerste wat in beoordelende zin over onze wereld gezegd wordt: dat God ervan genoot. Hetzelfde scheppingsverhaal vertelt ook hoe God de mens maakt om samen met Hem te genieten. De mens is immers gemaakt naar zijn goddelijke voorbeeld (Genesis 1:26-27). En bij alle elementen die daarin mogen zitten, hoort in elk geval ook het element dat de mens, net als God, mag genieten van het goede dat God geeft in deze wereld en in het leven.

Het overdenken van een tekst kan veel losmaken, heb ik gemerkt. En soms is het heel verhelderend om eens afstand te nemen van een gebruikelijke vertaling. Bijbelwoorden komen opnieuw tot leven. Een Prediker kan de dingen soms anders zeggen dan wij vanuit traditioneel bepaalde vooroordelen zouden verwachten. Maar daar is hij ook een Prediker voor.

Ds. Jan Boersma is gereformeerd (vrijgemaakt) predikant in Amersfoort-Noord.

Kort Nieuws

CD ROM Online Bijbel de Luxe gepresenteerd

Op 18 september nam drs. Robert Scholma, hoofd Vertalen en Uitgeven van het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG), het eerste exemplaar van de nieuwe **CD ROM Online Bijbel De Luxe** in ontvangst. Directeur Peter van der Schelde van uitgeverij Importantia overhandigde hem deze 'theologische bibliotheek van meer dan 150.000 pagina's' op een schijfje.

Het is de zevende versie van de *Online Bijbel*, die inmiddels al tien jaar op de markt is. Het Nederlands Bijbelgenootschap maakt samen met Importantia plannen om de herziene *Groot Nieuws Bijbel* (editie 1996) elektronisch toegankelijk te maken, in een versie die gekoppeld kan worden aan de *Online Bijbel*.

Nieuw

Het nieuwe van de onlangs gepresenteerde De Luxe-editie van de *Online Bijbel*-CD ROM is dat de software meer mogelijkheden biedt (o.a. een hulpsysteem) aldus uitgever Peter van der Schelde. Ook is de data-verzameling groter dan ooit: nieuw is o.a. de volledige Textus Receptus. Ook nieuw is de koppeling van de Wescott-Hort Alexandrijnse tekst aan de coderingen van dr. James H. Strong.

Wat het Nederlandse bijbelaanbod betreft geldt dat op de CD ROM nu standaard de *NBG-vertaling 1951* staat; het Nieuwe Testament daarvan is voorzien van zogeheten Strong-coderingen, die het mogelijk maken de grondwoorden (en hun betekenis) achter de vertaling te raadplegen. Uniek is dat er een Hebreeuws-Nederlands en Grieks-Nederlands lexicon is opgenomen; tot op heden zijn er alleen lexica van de grondtalen in het Duits of Engels (in druk) verschenen. En er zijn vele bijbelvertalingen en naslagwerken extra opgenomen. Een voorbeeld van de laatste is de negendelige 'Matthew Henry' (volledige titel: *Commentaar op de Bijbel* van Matthew Henry), die zo'n 7.000 pagina's telt.

De prijs van de Online Bijbel De Luxe is f 149,50. De CD ROM is in de boekhandel en bij distributeur Jongbloed in Heerenveen verkrijgbaar. ISBN 90-5719-011-7. Voor bezitters van oudere versies geldt een update-regeling. Updates zijn alleen via de uitgever verkrijgbaar, tel. (078) 614 60 77.

'Hier is een jongen met vijf gerstebroden en twee vissen.' (Johannes 6:9)

Foto: B.A.S./Garo Nalbandian

Over de oorsprong van het leven en over de weg erheen

Nico Tromp

In aansluiting op mijn artikelen in *Met Andere Woorden* over een tekstimmanente benadering van bijbelteksten zou ik nu een soort demonstratie willen geven. Een dergelijke aanpak van de tekst veronderstelt een heel nauwkeurige (hoewel niet noodzakelijk idiolecte) vertaling en dus vooraf een zorgvuldige analyse ervan en een scherp inzicht in de vormgeving van de betekenis. Wie zich van een en ander niet bewust is, loopt het risico signalen in de tekst te verduisteren, die de interpretatie sturen. Op die manier wordt de ontsluiting van de tekst minstens bemoeilijkt. Deze demonstratie lijkt goed op haar plaats in een tijdschrift dat sinds zijn nieuwe vormgeving in 1996 niet langer over 'bijbelwerk' in zijn algemeenheid gaat, maar over 'bijbelvertalen'.

Rode draad

Op zoek naar de rode draad in Johannes 6:1-15 stoten we op de vele aanduidingen van hoeveelheid en grootheid. Dat brengt ons in het rijk van de getallen. Niet in de symbolische zin van geïsoleerde grootheden met eigen betekenis, maar als tekstelementen die vanwege hun onderlinge opposities betekenis produceren.

Er is sprake van een 'grote menigte', van 200 tienlingen, van veel gras en van 5000 mannen, van eten zoveel als ze wensten en van verzadiging, van 12 manden vol overschot. Het beeld dat de tekst zo wekt, is dat van het grote getal, van indrukwekkende volheid: de grote honger eindigt in rijke verzadiging. Daar staat tegenover de geringheid van de middelen waarmee die voeding tot stand komt: een kapitaal aan brood volstaat niet om ieder een beetje te geven. Er is een jongen met vijf broodjes en twee 'visjes' (een verkleinwoord: 'katvis' vertaalt Marie van der Zeijde het woord van Marcus 8:7 trefzeker). Een normale avondmaaltijd bestond uit ongeveer drie broodjes (Lucas 11:4); zo'n broodje was een platte koek van

maximaal 50 cm doorsnee en 1 cm dikte. Bovendien is gerstebrood voedsel voor armen en dieren (vergelijk 1 Koningen 4:28 of 5:8; Openbaring 6:6). Maar ook zonder dat wij dit alles weten, is het zonneklaar dat de voorhanden zijnde voorraad in geen verhouding staat tot het aantal hongerigen. De leverancier wordt bovendien als een 'klein jongetje' aangemerkt. Van die voorraad maakt Jezus een overvloedige maaltijd van brood en beleg voor duizenden personen (vergelijk de parallel in 2 Koningen 4:42-44); en als die zich aan die vijf broodjes rond gegeten hebben, blijft er meer over dan er aanvankelijk was: in de toekomst kan elke apostel het voedzame werk van de Meester voortzetten. De broodvermenigvuldiging gebeurt om zo te zeggen over de voeding van 5000 mannen heen. Het eigenlijke broodwonder gebeurt na de maaltijd in de woestijn en als het ware er doorheen. Een paselijke maaltijd die de mensen genieten: zittend in het gras, en niet staande of in de woestijn: het doel van de woestijntocht is immers bereikt.

De evangelist wil de grootheid van dit teken blijkbaar doen uitkomen door de tegenstellingen tussen veel en weinig, groot en klein, tussen een geringe voorraad en een rijk overschot, tussen honger en verzadiging enzovoorts. Wat Jezus doet, dat is onvoorstelbaar.

Hoe of vanwaar?

Voer voor vertalers, en voor lezers! De Statenvertaling, gevolgd door de NBG-vertaling 1951, luidt in vers 4: *Van waar zullen wij brooden koopen?* De Petrus Canisiusvertaling leest de startvraag van Jezus in dezelfde geest: *Waar zullen we brood kopen, zodat ze kunnen eten?* De Willibrordvertaling maakte er in de eerste druk van: *Hoe moeten we brood kopen...?*, maar keerde al in 1982 terug tot: *Waar zullen we brood ...?*; wel is er dan niet sprake van brood kopen, maar van brood halen. We zullen tot de bevinding komen dat de oudste vertalingen de beste papieren hebben; voor onze aanpak tenminste.

Het evangelie schrijft *pothen, vanwaar?* en *agorásoomen, wij zullen kopen* (op de agora of markt). Als we redeneren dat het erom gaat, door middel van de tekst de werkelijke gebeurtenis te achterhalen, dan maakt het niet veel uit wat je vertaalt: *Waar zullen we kopen?* of *Hoe zullen we brood kopen?* In werkelijkheid komt het toch op hetzelfde neer! Vraagt Jezus naar het 'hoe', naar het 'op welke manier', 'met welke middelen', dan luidt de eerste reactie: 'Daarvoor zijn 200 daglonen niet genoeg.' Financieel gesproken is er dus geen oplossing voor het gestelde probleem. Dan oppert Andreas een alternatieve mogelijkheid: *Hier is een jongetje ...* Maar net als de eerste suggestie biedt dit voorstel geen uitweg; de toon waarop het gedaan werd, was al twijfelachtig.

Maar er is reden om de gebruikte termen hier hetzelfde te vertalen, want de evangelist gaat subtiel te werk. Jezus' openingsvraag betreft een plaats: 'vanwaar?' en een activiteit: 'kopen'. Als we de twee antwoorden vanuit de vraag bekijken, stellen we het volgende vast. Filippus gaat in op het element 'kopen': 200 denariën zijn niet genoeg. Andreas reageert op het 'vanwaar': hier is een jongetje ... In de wereld van de tekst en in die van de gebeurtenissen volgt het ene antwoord op het andere. Maar vanuit de vraag gezien zijn de twee antwoorden gelijktijdig: dezelfde vraag wordt vanuit twee elementen beantwoord. Dan is het niet zo, dat de tweede vraag een andere mogelijkheid oppert, nadat de eerste niet tot een oplossing heeft geleid. ('Als we niet over het nodige kapitaal beschikken, kunnen we ons probleem misschien vanuit de aanwezige voorraad uit de wereld helpen.') Nee, de reacties staan naast elkaar, omdat ze allebei ingaan op een verschillend bestanddeel van de vraag. Het zal blijken dat ze in het hoofdstuk blijven terugkomen, zowel het 'kopen' als de 'plaats waar'. Filippus herinnert aan de nodige financiën, hij heeft de factor 'aankoop' in gedachten; Andreas merkt op: 'Er is hier, op deze plaats, een knaapje ...'; hij speelt in op de factor 'plaats' in Jezus' vraag.

Kopen of halen?

Dat 'kopen' speelt een sleutelrol in dit hoofdstuk; letten we op de tegenstellingen. Jezus' opponenten blijven in de financiële sfeer wanneer ze vragen: *Welke werken moeten wij verrichten; wat moeten wij doen?* (vers 28). Het antwoord luidt: niet werken en zo verdienen, maar geloven, en zo krijgen. Degene die gelooft en daarmee van alle prestatie afziet, ontvangt het ware voedsel, het ware brood voor niets. Het wordt zo iemand 'gegeven': *Mijn Vader is het, die u het brood uit de hemel GEEFT* (27,31-34,65). Het ware brood is niet te koop en niet te verdienen. Het wordt voor niets gegeven aan degene die gelooft. En geloven is: tot Jezus komen (29-30,35-37, 40, 44-45, 65). De herziene Willibrordvertaling verdoezelt deze gedachte wanneer zij zegt: *Waar moeten wij brood gaan HALEN?* Toegegeven, op het vlak van de feiten is 'halen' een vorm van 'kopen'. Maar er is geen tegenstelling tussen 'halen' en 'gegeven krijgen'; wel tussen 'kopen' en 'gegeven krijgen'. Een vertaling die op deze plaats niet precies is, verliest hier een belangrijk element van de Griekse tekst. Het werkwoord 'geven' in Jezus' mond boet aan zeggingskracht in.

(Van)waar dus?

Nu over het 'waar'. Bij het jongetje met de broden en de visjes? De vraag van Andreas klinkt twijfelachtig, en terecht. Maar het knaapje verwijst verder, naar de etages van het toenmalige wereldbeeld. Men heeft zich vaak afgevraagd, waarom Johannes de visjes vermeldt: ze spelen in het

vervolg geen enkele rol. Uiteraard kan dit detail opgevat worden als een teken dat die visjes tot de historische gebeurtenis horen. Johannes zou ze noemen omdat zijn bron ze noemde: ze maakten deel uit van het ooggetuigenverslag. Het bezwaar ligt voor de hand. Ten eerste gaat het in dit soort verhalen niet allereerst om reportages maar om interpretaties, om de betekenis van de gebeurtenissen. Ten tweede gaat Johannes vrij met zijn bronnen om: meestal is duidelijk welke tekst van Matteüs, Marcus of Lucas hem geïnspireerd heeft, maar dat hij er vrij mee omgaat is nog duidelijker. We kunnen rustig aannemen dat de evangelist met 'visjes' iets bedoelt; en wel meer dan beleg bij het brood (of 'boter bij de vis'). We proberen te verstaan hoe een detail als dit binnen de tekst functioneert. Dan kunnen we aannemen dat de tekst niet alleen melding maakt van broden maar ook vissen (zo wordt het woord *opsária* vanouds vertaald), omdat deze twee voedingsmiddelen een verschillende oorsprong hebben. Het brood stamt van de aarde, het vasteland, waarop het graan is rijpgestoofd door de zon. Daarnaast staat het beleg, de visjes, als product van de wateren waarin de onderwereld verschijnt; in die duisternis gedijt de vis. Uiteindelijk leidt het antwoord op de vraag naar de oorsprong: 'vanwaar', tot het antwoord: niet van de aarde, niet uit de onderwereld; niet uit het land van de levenden, niet uit het rijk van de dood. We kunnen eraan toevoegen: het echte brood is ook niet in de woestijn te vinden, zoals het manna (31); immers, ook de woestijn vertegenwoordigt het dodenrijk, het is een 'land vol giftige slangen en schorpioenen, dat dorstige land zonder water' (Deuteronomium 8:15).

We toetsen deze hypothese over de betekenis der broden en vissen door na te gaan, of de tekst deze lijn verder doortrekt. Wie over onderwereld en aarde hoort spreken, verwacht ook iets te horen over de hemel: de bovenste verdieping van de wereld zoals die toen gezien werd en de derde plaats waar het ware brood vandaan kan komen. Daarop komt het volgende gesprek uitvoerig terug. De opponenten zeggen, verwijzend naar het manna van de woestijn: *Brood uit de hemel gaf Hij hun te eten* (Psalm 78:24). En het antwoord maakt duidelijk dat Jezus niet die hemel bedoelt, die binnen onze wereld ligt als de hoogste verdieping. Hij zegt: *Niet Mozes heeft u het brood uit de hemel gegeven; mijn Vader is het die u het brood uit de hemel geeft, het echte* (32). *Want het brood dat God geeft, is Hij die uit de hemel neerdaalt en aan de wereld leven geeft* (33; zie 33, 38, 41-42, 50, 58).

Met andere woorden: het brood dat Mozes gaf, kwam volgens het psalmwoord wel uit de hemel, maar was toch niet het echte hemelse brood. Dat wordt door de Vader gegeven: het ware brood, het ware leven, ze komen uit de hemel, dat wil zeggen: uit de wereld van God. God is

onze vader, onze verwekker en levengever, doordat hij ons het echte brood geeft: zijn zoon. Jezus is het ware voedsel; daarop insisteert de broodrede herhaaldelijk: *Ik ben het levende brood dat uit de hemel is neergedaald* (51; zie 32-33, 38, 41-42, 58).

Niet uit onze wereld maar uit Gods wereld

Wie de goede vraag stelt, krijgt ook het goede antwoord. Wie de vraag stelt die door de tekst wordt gesteld, die vindt in de tekst ook zonder veel technische kennis een antwoord op de vraag. Welnu, de vraag die Jezus stelt, luidt: *Waar zullen we brood gaan kopen?* En het antwoord luidt: het echte brood stamt niet uit de aarde, noch uit de onderwereld, zelfs niet uit het uitspannel boven ons, maar uit de hemel, de wereld van God. Dit echte voedsel, dat echt leven geeft, het is geen materieel brood zoals een bakker dat uit gemalen koren bereidt, zelfs niet het manna dat in Mozes' dagen uit de hemel regende: wie daarin het leven zoekt, komt bedrogen uit (26-27). Evenmin bestaat het uit vis, de oogst van het donkere water. Een verschil tussen brood en vis bestaat altijd nog hierin dat de vis uit het verhaal verdwijnt. Van de broden wordt nog het overschot verzameld: ze functioneren nog als symbool in de volgende broodrede.

Ter overweging

Het is merkwaardig dat de eerste scène plaatsvindt op de aarde, de moeder van het brood; en de tweede scène speelt op het water van de nacht: het rijk van de vissen, het domein van de dood; in 26-58 komt de hemel in het perspectief. En er is nog meer. In het verhaal van de vermenigvuldiging is er sprake van broden en vissen. Die vissen laten als waterbewoners hun sporen na in het verhaal van de oversteek, om daarna geheel en al te verdwijnen. De eerste scène gebeurt op het vasteland, de tweede in het ruime sop. Maar Jezus weet de weg door de duisternis en zinkt niet weg in de wateren des doods. Zodra hij contact met hen gelegd heeft door een bemoedigend woord, was hun boot aan de veilige wal en weg van het dodelijke water. De derde scène introduceert de hemel, in twee betekenissen. De broodrede introduceert het bloed, maar van wijn wordt er niet gewaagd. Misschien komt brood/vis getransformeerd terug in het koppel vlees/bloed. Er kan samenhang zijn tussen brood en vis aan de ene kant en vlees en bloed aan de andere: brood is levengevend voedsel en vlees staat voor de totale mens; vis houdt verband met de dood en bloed is geofferd leven, aanvaarde dood. Maar zowel vis als bloed zijn hier bringers van leven.

Besluit

Het echte brood is een levende persoon die van God uitgaat; *Wie zich met dit brood voedt, zal leven in eeuwigheid* (58). Dat eten heet dan ook: 'naar

hem toe komen' of 'geloven' (35). Het levensvoedsel is niet gebonden aan een plaats: het komt vanuit de hemel naar de aarde; het is gebonden aan een persoon, die in beginsel voor ieder te bereiken is. Dit brood is dus ook niet te koop. Het is niet het resultaat van menselijke inspanning, wel van overgave in geloof. Het wordt gegeven aan degene die met Petrus belijdt: *Wij geloven vast en zeker dat u de heilige van God bent* (69). Dus niet: *Hoe zullen wij brood kopen?* Ook niet: *Waar zullen we brood halen?* En wel: *Waar zullen we brood kopen?* Wie dat vraagt, krijgt in dit hoofdstuk uitvoerig antwoord, diepzinnig, gedetailleerd en ordelijk. Om het te verstaan, volstaat het, de woorden van de evangelist ernstig te nemen. *Ze zijn geest: ze zijn leven* (63).

Prof.dr. N. Tromp is emeritus hoogleraar Oude Testament en heeft als vertaler meegewerkt aan de Willibrordvertaling.

Kort Nieuws

Jaar met de Bijbel start in Utrechtse Dom

Op zondag 13 september 1998 start het Jaar met de Bijbel met een landelijke manifestatie in de Utrechtse Domkerk. Het duurt tot en met september 1999. Het Jaar met de Bijbel is een initiatief van de Raad voor Contact en Overleg betreffende de Bijbel (RCOB), waarin een groot aantal kerken en bijbelorganisaties zitting hebben. Thema van het Jaar is 'De Bijbel - wat een boek'. Als subthema's zijn respectievelijk gekozen: 'conflict en vrede', 'chaos en richting', 'gisteren en morgen'. Deze subthema's gelden telkens vier maanden. Plaatselijke en regionale activiteiten zijn van groot belang voor het inhoud geven aan het Jaar met de Bijbel.

Informatie breed verspreid

Het projectbureau van het Jaar met de Bijbel in Den Bosch heeft er inmiddels voor gezorgd dat de basisinformatie over het Jaar met de Bijbel (een folder en het eerste nummer van informatiekrant Papyrus) toegestuurd is aan alle pastores en kerkenraden/parochieraden in Nederland. Op 29 januari 1998 zal het projectbureau op een persconferentie voor de landelijke pers zijn plannen en jaarprogramma bekendmaken. Ook zal dan het tweede nummer van Papyrus beschikbaar zijn. Het projectbureau hoopt dat veel lezers de krant op hun thuis-adres zullen aanvragen.

Activiteiten

In het tweede nummer van Papyrus staan voorstellen voor lokale activiteiten in het Jaar met de Bijbel. Ook biedt het de mogelijkheid aan tentoonstellingen en materialen (zoals handleidingen voor gespreksgroepen) aan te vragen van diverse organisaties en kerken. Om mensen uit lokale stuurgroepen (beter) toe te rusten voor het samenwerken met lokale media, wordt een aantal regionale cursusdagen georganiseerd met het Interkerkelijk Media Instituut. Deze cursusdagen zullen in het voorjaar van 1998 plaatsvinden.

Nadere informatie bij:

Projectbureau Stichting Jaar met de Bijbel, Postbus 742,
5201 AS 's-Hertogenbosch, tel. (073) 613 27 02, fax (073) 612 46 49,
E-mail: jmdb@wxs.nl

De Internet-Website is te vinden onder <http://home.wxs.nl/~JmdB>.

Alvernaconferentie over thema 'Bijbel en kerk'

Op vrijdag 23 januari 1998 zal in de Nieuwe Kerk te Amsterdam een Alverna-conferentie plaatsvinden over het onderwerp 'Bijbel en kerk'. Deze Alvernaconferentie wordt georganiseerd door de Raad voor Contact en Overleg betreffende de Bijbel (RCOB), de NCRV en het NBG. Een van de onderwerpen zal zijn de resultaten van het door NCRV en NBG gehouden onderzoek naar bijbelbezit en bijbelgebruik in Nederland. Belangstellenden zijn van harte welkom. De toegang is gratis. De Alvernaconferenties danken hun naam aan het klooster waar de eerste conferentie gehouden werd. De RCOB organiseert regelmatig een Alvernaconferentie.

Gebedsboekje 1998 voor wereldwijd bijbelwerk

Een deel van de lezers van *Met Andere Woorden* ontvangt als bijlage bij dit nummer het *Gebedsboekje 1998*. Dit is een vertaling van het zogeheten *Prayer Booklet 1998* van de United Bible Societies, de Wereldbond van Bijbelgenootschappen, waar het Nederlands Bijbelgenootschap lid van is. Het is meegezonden in de hoop dat de ontvangers er voorbeden uit putten voor het wereldwijde bijbelwerk. Wie het niet ontving en er toch prijs op stelt kan het aanvragen bij het redactiesecretariaat van *Met Andere Woorden*, mw. M.G. Kronemeijer, telefoon (023) 514 61 76.

Kerst- en nieuwjaarswens

Van harte wensen de redactie van *Met Andere Woorden* en de besturen en staf van het Nederlands en Vlaams Bijbelgenootschap u als lezer goede kerstdagen, een prettige jaarwisseling en een zegenrijk 1998 toe!

Per 1 januari 1998 is het kantoor van het Nederlands Bijbelgenootschap in Haarlem op vrijdagmiddag dicht. Het blijft op die middag wel telefonisch bereikbaar.